

שְׁבִילֵי הַחֲנוּךְ:

ר ב ע ו ן

נ ע ר ך ב י ד י

צ ב י ש א ר פ ש ט י י ן

חברי המערכת:

שמואל ברנהולץ • מרדכי הלוי • ד"ר זאב חומסקי

יהודה לאפסון, מנהל הרבעון

המז"ל:

המועצה הארצית למען החנוך היהודי באמריקה
בהשתתפות: אגודת המורים העברים בניו-יורק, אגודת
המנהלים העברים, הסתדרות המורים העברים באמריקה
והסתדרות העברית באמריקה.

שנה שלש עשרה, חוברת שלישית

אביב, תשי"ג

אָרִיךְ פְּרוֹם

מאת בנימין זולמן

האסכולה הסוציולוגית-התרבותית

בין אנשי הפסיכואנליזה החדשה תופס אריך פרום מקום מיוחד. להלכה גמנה הוא עם הזרם של סוליוואן¹⁾, והוא בחבר המורים של המכון הפסיכיאטרי על שם אלן ווייט, הגתון כולו בידי חסידיו של סוליוואן. פרום עצמו, פה ושם, משתדל לגשר בין השקפותיו הוא לבין אלה של סוליוואן, ומזכיר תמיד את הידושו של סוליוואן לטובה.

ברי, כי פרום וסוליוואן נמנים יחד עם קיי הורני על "האסכולה הסוציולוגית" שבפסיכואנליזה החדשה. שלושתם שוללים את תורת היצרים של פרויד, ושלושתם כופרים בתורת המין של רבם הגדול, סוליוואן הרחיק לכת מכולם, אף לא קרא לשיטתו בשם פסיכואנליזה, אלא תורת "היחסים הבין-אישיים" (Interpersonal relations). הורני שלחה את הציה בתורת הליברו ובהנחות הביולוגיות של הפסיכואנליזה הקלאסית.

פרום בחר לו שני ענינים בהם הפך והפך: הניחות הפסיכואנליטית של לוגי של היסטוריה, והניחות המוסרית של הפסיכואנליזה. בשני תחומים אלה השתמש פרום בכלים שאולים מאת פרויד, אך חפר וחפר בכיוון אחר וחדש. וכל מה שהעלה בחיטוטיו, עומד בסתירה לדברי פרויד, סתירה כה עמוקה, עד כדי שלילת הנחות אב של תורת פרויד כולה.

כלום יש בדבריו של פרום משום תיקון או השבחה או שיפור של הפסיכואנליזה? פרום יודע לשמור על מתינותו של תלמיד חכם, ומציין: כולנו, המבקרים את פרויד והמאמינים, כי עלינו עליו, משולים לגמדים העומדים על גבו של ענק ומתפארים, כי גבוהים הם ממנו... כל המחדשים והמתקנים של פרויד חייבים לזכור זאת, כל שכן כשהתיקונים רובם אינם עולים על היסודות שהונחו על ידי פרויד.

פרום פלס לו דרך משלו בתוך האסכולה הפסיכואנליטית, המושגת על חקירת החברה האנושית ותולדותיה, ומכל המחדשים באסכולה הסוציולוגית של הפסיכואנליזה פרום מבליט ביותר את ההתפתחות ההיסטורית של האדם ואת ההלכות המוסריות של החברה.

פרויד הניח את היסוד לחקירות קולטור-היסטוריות בפסיכואנליזה. לפי דעתו נושא האדם בחובו את מורשת הדורות, ואישיותו של היחיד ממוגת

1) Sullivan, H. S., *Modern Conceptions of Psychiatry*, Washington, D. C., 1946.

ה ת ו כ ן :

זרמים בחנוך ובפסיכולוגיה :

131 אריך פרום ד"ר ב. זולמן

לתולדות החנוך :

141 ראשית החנוך הלאומי בארץ ישראל צבי שארפשטיין

על החנוך באמריקה :

162 המועצה הארצית למען החנוך היהודי צבי גלאשטיין

165 תשובה אריה רופמן

166 מה נעשה ללשוננו? מ. שיפמן

168 על תכנית בית הספר היהודי בארצות הנולד א. גולותב

הדים על דרכי החנוך בגולה :

178 המבטא הספרדי והרעיון הציוני הרב שלמה י. מזרחי

180 על העממות ב. ריימן

זכרון להולך :

184 חיים גרנט ז"ל ז. ברושי

רשימות וציורים :

190 מגלת כבוד למחנך אלקנה רוזנוונדר

191 פרוים ישראל שלאפר

192 זו תורה וזה שכרה ש. מרורי

FROMM Online

בקרבה תכונות של דורנו עם השפעות העבר העתיק. בשתי דרכים מקבל הפרט את הירושה ההיסטורית. ראשית, בהתפתחותו האישית חוזר האיש על התפתחותו הביולוגית של המין האנושי כולו (החוק הביוגניטי) ². שנית מוסדות חברתיים רבים, כגון הדת, החוק, המשפחה ועוד לא קמו בבת אחת; הם התפתחו במשך דורות רבים ומעבירים מדור לדור את הירושה הרוחנית של העבר.

פרום מתנגד התנגדות מוחלטת לחוק הביוגניטי. לדעתו ה ת ר ב ו ת היא הגורם הקובע, ואין לייחס חשיבות מרובה לגורמים ביולוגיים. ה ו א ר ו א ה א ת ה א א ד מ כ ת ו ל ד ה ש ל ת ר ב ו ת , ו ה ה ש ג ה ג ד ו ל ביותר של מאמצי אנוש אשר נעשו במשך הדורות ונרשמו בספרי ההיסטוריה. ויכוח מעמיק ונוקב מתנהל בין חסידי תורת התורשה ותורת הסביבה בפסיכולוגיה. חסידי התורשה רואים את העיקר בתכונות שניתנו לאדם מלידה, חסידי הסביבה מבליטים את השפעת מאורעות החיים על הפרט בהתפתחותו, או, כאנשי תורת-השדה (Field theory) מבליטים את "המצב ברגע מסוים".

פרום מעשיר את המחקר הפסיכולוגי על ידי העתקת מרכזו החקירה מהפרט אל ההיסטוריה של המין האנושי. ברור, כי מקומו של פרום בין חסידי "הסביבה", אך אין הוא מבליט את תולדות חייו של הפרט אף לא את מצבו הנוכחי. לדעתו תולדות האנושות והמצב בו האנושות נתונה — אלה הם המפתחות אל סתרי הנפש של האדם, ההיסטוריה משמשת לפרום מקור לא-אכזב של עובדות פסיכולוגיות ונותנת בידו אפשרויות בלתי מוגבלות של חקירת מקרים (case studies) ביחסים בין אדם לחברו. החזיון של תולדות אנוש זוהי מעבדתו של אריך פרום.

פרויד ראה בחקירותיו בהיסטוריה נדבך נוסף לחקר האישיות, נדבך חשוב, אך לא העיקר. היסוד היה חקר הפרט. פרום רואה בחקירת ההיסטוריה את הבסיס לפסיכולוגיה, פרויד חשב כי בני אדם עשו את ההיסטוריה. פרום רואה את האדם כילוד ההיסטוריה.

וכך מסביר פרום את התנגדותו לתורת רבו:

"הגישה הפרוידיסטית האורתודוקסית מסתמכת על ההנחה, כי יש לפרש את ההופעות החברתיות ואת צורות התרבות כתוצאה של מגמות מסוימות של הליבדו. כך איפוא נפרש המשטר הקאפיטאליסטי כתולדה של היצר המיני גרידא או כתוצאה מפעולותיו של יצר המות. השיטה שמשמשים בה בהסבר הנ"ל היא שיטת האנאלוגיה, על יסוד של דמיון בין תופעות התרבות לבין סימנים ניאורוטיים של איש חולה הקישו (חסידי פרואיד) כי תופעות

2) החוק הזה אשר הוצע על ידי הביולוג הקל נתקבל בשעתו על ידי טובי החוקרים בענפים שונים של המדע האנושי. סט. הול הפסיכולוג ובין דיואי הפילוסוף והמחנך קבלו את היסוד הביוגניטי (הריקאפיטאליזם) ושמש גר לרגליהם ברוב מחקריהם.

התרבות "נגרמו" על ידי אותם כוחות הליבדו המונחים ביסודו של הסימפטום הניאורוטי" ³.

אין לפרש תרבות ואין להסבירה על ידי תורת היצרים העוברים בירושה כגון אהבה ושנאה, טוען פרום. לא על פי כוחות הליבדו תקום החברה האנושית, אלא לפי התנאים האנושיים כגון התנאים הגיאוגרפיים הכלכליים, ההיסטוריים וכו'.

"המבנה של כל חברה וחברה ופעולותיה הוא תוצאה הכרחית ממספר תנאים אובייקטיביים. התנאים האובייקטיביים הם ייצור המצרכים וחלוקתם, שאף הם תלויים בחמרי הגלם, טכניקה של התעשייה, אקלים וכו'; אל הגורמים האובייקטיביים יש להוסיף את התנאים הגיאוגרפיים והפוליטיים, את המסורת התרבותית ואת הגורמים המשפיעים על החברה" (שם, שם).

כך איפוא העתיק פרום את נקודת הכובד מאישיותו של הפרט אל הגורמים החיצוניים והאובייקטיביים. התנהגותו של הפרט מותנית על ידי החברה, והחברה תלויה בגורמים האובייקטיביים! כך איפוא עבר פרום את הגבול מפרויד אל מעבר האסכולות של הסביבה והמצב (Environmentalist and situationist).

תרבות וטבע

פרום אינו מכחיש כי האדם בתור גוף חי הוא בעל צרכים פסיכולוגיים כשאר בעלי-החיים. האדם נבדל משאר יצורי הטבע בשתי תכונות: ראשית, האדם אינו מספק את צרכיו בדרך האינסטינקטים כשאר בעלי-החיים, שנית נוסף על הצרכים הפסיכולוגיים שולטים בלבו של האדם צרכיו החברתיים. כל החיות מספקות את צרכיהן בדרך קבועה ובלתי משתנית. דרך התנהגות זו נקראת בשם "אינסטינקט". פרום אינו מתנגד לשם "אינסטינקט" ביחס להתנהגותם של בעלי-החיים, אלא מפפק בקיומם של אינסטינקטים במעשי בני אדם. ככל שהמוח מפותח יותר, ככל שהמין הביולוגי עלה לדרגה גבוהה יותר בסולם האבולוציה, כן יתמעט כוחם של האינסטינקטים. המינים הגבוהים של החיות לא רק על פי האינסטינקט יחיו, והופעת המין האנושי עלי אדמות באה בנקודת השפל הנמוכה ביותר לאינסטינקטים. האדם לומד, מסתגל, מושפע מתרבות, ולא האינסטינקטים ימשלו בו.

פרויד ראה ב"סתמי" (Id) גורם ביולוגי ובלתי תלוי בתרבות. אפס אף איש לא יוכל להתקיים אם יתנהג על פי הסתמי בלבד. האני והאני-העליון הם ילודי התרבות, וכל אחד מאתנו נוהג על פי שיווי-משקל ידוע בין שלושת הכוחות הדינאמיים הנ"ל, אשר שנים מהם קשורים קשר בל ינתק לתרבות, והשלישי — הסתמי עובר גלגולים רבים בחיי אדם בימינו. התשוקות האינסטינקטיביות אינן ניתנות להכחדה גמורה, אך אפשר לשנותן, להשביחן,

3) Fromm, E., Psychoanalytic Characterology and Its Application to the Understanding of Culture. In, Sargent, S. S. and Smith, M., *Culture and Personality*. New York: Viking Fund, 1949, pp. 4-5.

להעלותן על ידי הסובלימציה, לדכא (suppress) או להדחיק (repress). על כן אין יסוד לטענה האומרת, כי פרויד התעלם מהשפעת הסביבה והתרבות. לדעתו של פרום אין לייחס לאדם כל נטיות אינסטינקטיביות בכלל. רק הנמוכים שבבעלי החיים נוהגים על פי האינסטינקטים, והגבוהים שבהם רק מעט יודקקו לאינסטינקטים. במקום האינסטינקטים תבוא הלימדה, והאדם ינהג לפי מה שילמד ויבין, וידע להתאים את התנהגותו לנסיבות המשתנות, בניגוד להתנהגות האינסטינקטיבית הקבועה והבלתי גמישה.

פרום מבליט עוד הבדל אחד בין האדם לחיות. "אמנם ישנם צרכים מסויימים משותפים לכל בני אדם כגון רעב, צמאון, מין" אומר פרום, "אך הדחפים (Drives) הגורמים ל ה ב ד ל ש בין אדם לרעהו הם פרי תהליכים חברתיים. הדחפים הללו הם אהבה ושנאה, שאיפה לשלטון ורצון להכנע, העונג של תאוות בשר והפחד מפניה. השאיפות היפות שבאדם וכן המכוערות ביותר אינן חלק בטבע הקבוע של האדם הניתן לו מידי הביולוגיה, אלא תולדה של התהליך החברתי הבורא את האדם".⁴⁾

כלום יש להסיק מזה, כי חורג האדם ממסגרת חוקי הטבע? פרום משיב כן ולא. אמנם מהווה האדם חלק מחלקי הטבע. אין בכוחו של האדם להמלט מחוקי הפיסיקה, ואין בכוחו לשנותם. האדם נתון בתוך הניגודים הנצחיים של קיומו. הוא חי, אך דינו למות; רבה יכולתו לפעול, אך מעט יספיק עשות במשך תקופת חייו הקצרה; הפרט הוא חלק בחברה, אבל חלק נפרד לחלוטין הוא, ולא יוכל לחיות בשלווה עם חברתו. ידוע ידע האדם, כי אינו מאוחד עם העולם. הוא שוקל וחושב ומבין את סדרי העולם, ויודע את חולשתו ואת גבולות קיומו. אין מוצא ואין פתרון לניגודים הנצחיים. אדם שייך לטבע ואינו שייך אליו בעת ובעונה אחת.

נוסף על "הניגודים שבקיום" (Existential dychotomies) שאין פתרון להם, עומד האדם בפני שורה של "ניגודים היסטוריים". אלה הם הניגודים שבחיי עמים ויחידים, מעשי ידי אדם, ובכוחו של האדם להתגבר עליהם. כך למשל סובלת האנושות משפע תוצרת ומאיי-היכולת להנות מפרי העמל בשלום ובהרמונה. אין זו בעיה נצחית, ובכוחו של המין האנושי למצוא לה פתרון נאות.

לעומת זאת אין פתרון לניגודים הנצחיים, ניגודי הקיום. לשוא יבקש האדם אשליות ותנחומים, לחינם ירדוף אחרי תענוגות או ישאף לבצע. אין מנוס ואין מפלט לאדם.

הדרך היחידה היא להביט נכוחה מול פני המציאות ולחפש דרך לאחדות בין האדם לטבע. האדם זקוק ל ה ת מ צ א ו ת (Orientation) בעולם ו ל ה ת מ ס ר ו ת (devotion) לעולם. מסגרת ההתמצאות וההתמסרות נקראת בשם "אידיאלים". לא על לחם בלבד יחיה האדם. בלבו של כל אדם חבויה השאיפה להתמצאות ולהתמסרות, וכל אחד זקוק לאידיאלים. כולנו

4) Fromm, E., *Escape from Freedom*. New York: Rinehart, 1941, p. 12.

"אידיאליסטים", אומר פרום, וכולנו שואפים למשהו מחוץ לסיפוק הצרכים היסודיים. ההבדל הוא בתוכן השאיפות ובכיוונן; יש וישאף האיש לבינה ולאהבה, ויש ישים את פעמיו לפולחן הכוח וההרס.

הדרך לאידיאלים הגדולים והחיוביים פתוחה בפני כל אדם. בניגוד לפרויד טוען פרום כי כל אחד נחן בכוחות יצירה ואהבה, ולכל יחיד ניתנה האפשרות לפתח את הכוחות הגנוזים בו וליצור את עצמו מחדש. אמנם מתפתח האדם התפתחות פיטית הבאה מאליה. "אך יש צורך בפעולה יוצרת כדי להחיות את הכוחות הרגשיים והשכליים של האדם ולהוליד את ה"אני" שלו".⁵⁾ כך איפוא מבליט פרום את אמונתו באדם ובכוחות היצירה הגנוזים בלב אנוש.

במועלה הדורות

ארוכה דרכו של המין האנושי. בערישת חייו של האדם עלי ארצות שררה אחידות בינו לבין הטבע. וראשיתה של ההיסטוריה האנושית היא ראשית ניתוק הקשר. לעולם נשאר האדם חלק בחלקי הטבע, ומעולם לא היה מאוחד אחידות מלאה עם הטבע. האדם המציא כלים, יצר מכשירים, והסתגלותו אל הטבע היתה הסתגלות אקטיבית, המשנה את פני הדברים.

וככל שהתרחק האדם מהטבע, כן גדל סבלו; פחד הבדידות ואימת המות נפלו עליו. על ידי הזדהות המלאה עם קבוצתו ניסה האדם להמלט מצפוני הגורל. השבט או העדה היו לו למפלט, והאמונה הקדמונה של השבט היתה אמונה של הזדהות עם הטבע; פולחן אבנים וצמחים, רוחות וסלעים, ימים ומזלות שימש קשר המקשר בין השבט לבין התבל. פולחן ומעשי כשפים, מיסטריון ואמונות ערפליות נתנו לאדם את ההרגשה של זהות עם העולם הסובב אותו.

אפס לא לעולם נמשך המצב הזה. התפתחותו השכלית של המין האנושי דחפה אותו לכיוון של חופש המחשבה וחירות הדעות. האדם מרד בעדה ובשבט והתנגד לדעות הקדומות, מורשת הדורות העתיקים.

ימי הביניים שימשו, לדעתו של פרום, תקופת הבטחון וההזדהות של הפרט עם עדתו. ימי הביניים לא נתנו חירות לאדם, אך נטעו בלבו את הרגשת ההשתייכות והיציבות במסגרת המשטר הפאודלי והדת הקאתולית המאורגנת. בכוא תקופת התחיה, תנועות תיקון הדת והפרוטסטנטיות בראשן הרסו את מסגרת הבטחון והשלווה הנפשית, והעת החדשה יצרה את ההתחרות החפשית והחופש הכלכלי.

אמנם שוחרר האדם בעת החדשה מעבדות, אך לא ניתנה לו החירות לחיות, ליצור, וליהנות בחייו. החירות בימינו היא חירות מ מ ה ו , אך לא ל מ ה ו . האדם בימינו אינו חפשי כלל, ואין זה מקרה, כי רבים מוכנים לוותר על חירותם כדי לזכות בקצת בטחון. לדעתו של פרום זהו

5) Fromm, E., *Escape from Freedom*, p. 91.

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

הרקע הפסיכולוגי של התנועות הטוטאליטריות, והשאיפה לרגש של השתייכות ובטחון תסביר, למה נגררים ההמונים אחרי הדיקטטורים. הבריחה אל קבלת נוסח אחיד, אל חיי א ו ט ו מ א ט ו ן זהו לדעתו של פרום מנגנון מנוס (Escape mechanism). ישנם מנגנוני מגוון אחרים, כגון הרסנות (Destructiveness); כאילו אומר האדם אל עצמו: הדרך היחידה לנוס מפני רגש הנחיתות והחולשה המכרסם בלבי היא דרך ההרס. אם יהרס העולם שכולו עיני לי, אני אציל את נפשי מידי... ה ס א ד י ז ם ו ה מ א ז ו כ י ז ם הם שני מנגנוני המנוס הנותרים. הסאדיסט מנסה להשתלט על אחרים, לגרום להם סבל או לשדוד את רכושם וחיהם. המאזוכיסט מוכן לקבל סבל ויסורים מידי איש חזק ממנו, כדי להשתחרר ממועקת הבדידות. אפס כל מנגנוני המנוס אין בכוחם לשחרר את האדם מהמועקה הנפשית שלו.

גיל חילדות

היחיד חוזר בפרשת חייו על תולדות חייו של המין האנושי כולו. בהולדו מנתק הילד את הקשר עם רחם האם, והופך יצור העומד ברשות עצמו. ובכל זאת נשאר הילד, לפחות במשך שנים מספר, מאוחד עם האם, קשור אליה ותלוי בה בכל הלכי חייו⁶.

למעשה עובר הילד בהתפתחותו על שלבים דומים לשלבי ההיסטוריה האנושית, ונתקל הוא בחייו הפרטיים בסכנות האורבות לאנושות כולה. חירותו ואי-תלותו של הילד גדלות משנה לשנה, אך כן גם תגדל סכנת הבדידות ומועקת אי-הבטחון. מה טוב לילד בחיק אמו! אפס כל ילד ישאף להשתחרר מאפטרופסות זו, כל ילד ילחם על זכויותיו האישיות ועל דרכו הוא בחיים. ילדות אינה חירות, אך ילדות פירושה רגש בטחון וחמימות בבית האב. בגרות משמעה עצמאות, אך אין בה בטחון רב. דרך תחתים דרכו של אנוש עלי אדמות, וסכנות רבות רובצות לפתח ביתו.

ילדים שלא הוכשרו לקראת העמידה העצמאית בחיים יפתחו את ארבעת "מנגנוני המנוס" הנ"ל. הילד בידי הוריו וסביבתו החברתית הוא כחומר בידי היוצר. פרום שולל את המקור הגיניטי לטיפוסי האישיות של פרויד ואברהם. לדעתו כל איש ואיש נושא בחובו את "האופי החברתי" והאופי האינדיבידואלי. האופי החברתי הוא סך הכל של תכונות המשותפות לעדה או לעם, פרי ההשפעות הכלליות של התרבות, המשותפות לכל בני העם. ואילו האופי האינדיבידואלי הוא תולדה של ההשפעות המיוחדות אשר הורי האיש השפיעו עליו בילדותו.

אם היחסים בבית-ההורים היו אפופים ידידות וחיבה, על נקלה יתפתח בילד האופי המקבל-התלוי (Receptive-dependent) כי הרי מנסיונו ללמד הילד להשיג את מבוקשו על ידי הסכמה עם אחרים וקבלת דעתם. אם

6) Fromm, E., *Escape from Freedom*, p. 25.

למד הילד מנסיונו להשיג הכל על ידי עקשנות, סכסוך ומריבה, בוודאי יתפתח כטיפוס של "תוקפנות הפה" (Oral aggressive) או, בהתאם למונחיו של פרום, לטיפוס סאדיסטי-מנצל (Exploiting-sadistic). מקורם של הנטיות לסוג מיוחד לא בחוקי הגוף, כפי שפרויד דורש, אלא בהשפעות הסביבה ובאווירה הכללית השוררת בבית. בדעתו זו מתקרב פרום קרבה ניכרת אל אלפרד אדלר.

תורת האישיות

פרום מבחין בין טמפראמנט ואופי. הטמפראמנט יסודי בתהליכים גופניים ועובר בירושה מאב לבן, ואילו האופי הוא פרי הנסיון ותוצאה של השפעות הסביבה. האופי מושפע ממבנה הגוף והטמפראמנט מזה ומסך הכל של השפעות הסביבה והתרבות.

כאמור מבחין פרום בין האופי האינדיבידואלי לבין האופי החברתי של היחיד. האופי האינדיבידואלי מאחד בקרבנו את הגורמים התורשתיים ואת ההשפעות המיוחדות של בית-אב מסוים. האופי הסוציאלי הוא סך-הכל של ההשפעות החברתיות והתרבותיות המשותפות לבני תרבות אחת.

בשתי דרכים מסתגל האדם אל המציאות. ההסתגלות אל העולם הסובב קורא פרום בשם אסימילציה, וההסתגלות אל החברה האנושית נקראת בפיו בשם סוציאליזציה.

ס י מ כ ו ז י ה זוהי הדרך הראשונה בסוציאליזציה. האישיות הסימ-ביוטית אינה רוצה להשאר לבדה על כן משתדלת היא להוות חלק באישיות אחרת. זאת היא תוכל להשיג או על ידי כך "שתבלע" את הזולת (סאדיזם) או על ידי שתהיה "נבלעת" על ידי הזולת (מוזוכים). כסאדיסטים כמאזוכיסטים בורחים מפני עצמם, ומוותרים על ישותם הם או על ידי הרס עצמי, שזהו מאזוכים או הריסת הזולת, שזהו סאדיזם.

האופן השני של סוציאליזציה זוהי נסיגה והרס (Withdrawal and destructiveness) לנסיגה והרס-מטרה אחת: להשאר לבד. אנשים אלה מאמינים, כי הבדידות תתן להם את הרגשת הבטחון הנכספת. הנסוגים אחרה מקווים להשיג את מבוקשם על ידי ההתרחקות מהבריות, ואילו הטיפוסיים ההרסניים מתכוונים להשמיד ולהכחיד הכל על מנת להשאר בודדים.

ה א א ב ה , זוהי הדרך הפרודוקטיבית של התייחסות האדם אל האחרים ואל עצמו. האהבה זוהי הדאגה לטובת הזולת, זוהי ההתמסרות למישהו, יחס כבוד אליו ויחס של אחריות לגורלו.

פרום קורא בשם "אסימילציה" להתנהגות של אדם המתכוונת לרכוש דברים או להתאימם לצרכי האיש. לפי דעתו של פרום האסימילציה והסוציאליזציה אלה הם דרכי "ההתמצאות" של האיש, והן מהוות את יסוד האופי.

פרום הבחין בסוציאליזציה רק דרך אחת פרודוקטיבית, אחת בלבד לעומת

כל הדרכים הבלתי-פרויות. כן גם באסימילציה, יש והאדם יחכה לעזרה מבחוץ, ויתלה את גורלו בקבלת ערכים חמריים ורוחניים, ולא בנתינתם. הטיפוס המקביל (receptive) אינו מוכן לתת דבר, לא ברגשות, לא בשכל, לא בחומר, לא באהבה, ולא בעסק. תמיד מוכן הוא לקבל: נכסים, ערכים, רעיונות וחיבה, — מבלי להשיב דבר.

הטיפוס השני הוא הטיפוס המנצל (exploitative). אין הוא שונה בהרבה מהטיפוס המקביל; כמוהו מקווה הוא להבנות על ידי דברים וערכים הבאים אליו מבחוץ. ההבדל הוא בדרכים המוליכות אל המטרה. הטיפוס המקביל מקווה שהכל ינתן לו, ואילו הטיפוס המנצל לוקח בכוח או משיג בערמה את מבוקשו.

הטיפוס השלישי הוא האוגר (hoarding). האיש הזה אינו מאמין לאיש ואינו בוטח באיש. העולם גדול ונורא בעיניו, והבריות כולם עוינים לו. הטיפוס האוגר מבקש להגדיל את בטחונו העצמי על ידי אגירה, חסכוניות קיצונית, קמצנות, קפדנות חמורה וסדר קיצוני.

הטיפוס הרביעי המשווק את עצמו (self-marketing) בן תקופתנו הוא. בימינו אנו הצלחת האדם תלויה בכך, האם ישא חן בעיני האנשים המעסיקים אותו. השיבותו של האיש אינה תלויה בערכים האמתיים הצפונים בו, אלא בכשרונו "למכור את עצמו יפה" או בקשריו "עם האנשים המתאימים". האיש המשווק את עצמו מוכן להתאים את עצמו למשאלות קונוה, תמיד נכון לוותר על דמותו ואישיותו כדי להיות בדיוק מה שאחרים רוצים לראות בו. מובן מאליה, כי יחסים אלה אינם מוסיפים לרגש הבטחון של הפרט, כי ערכו של הפרט אינו תלוי עוד במהותו הוא, אלא במצב הענין "בשוק" של כוחות אדם ובהתחרות.

הטיפוס החמישי הוא טיפוס הפרודוקטיבי. הפרודוקטיביות אינה שוללת את התכונות הקודמות, אך היא מכוונת את כל התכונות הנ"ל בכיוון של יצירה וברוח של אהבה. האהבה והיצירה הופכות תכונות שליליות לתכונות חיוביות, ועושות איש "מנצל" לאיש המעלה, למנהיג ולראש העדה, הרוותם את עצמו ואת האחרים למפעלים צבוריים. טובת הזולת וכוח היצירה אלה הם הכוחות הראשיים המניעים את הטיפוס הפרודוקטיבי.

תורת המופר

פרויד נוהר כל ימי חייו מפני ערבוב התחומים בין המדע הפסיכולוגי ותורת המוסר, אף נמנע מתפיסת עמדה והטפת מוסר בריפוי הפסיכי. פרום חולק על הגייטרליות הזאת ורואה בה השפעת תקופת הליבראליזם, הנמנע מלתפוס עמדה בשאלות חינוכיות הדורשות הכרעה. לפי דעתו של פרום עצם מושג בריאות הנפש קשור קשר בל ינתק בדפוסים חברתיים והלכות

7) Fromm, E., Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. Zeitschr. f. sozialforschung, 1935.

מוסר, האדם הניאורוטי הוא אדם אשר לא הצליח להסתגל לחברה ולחיות בה חיי איש מבוגר. הסתגלות לחברה משמעה הסתגלות למושגים המקובלים בחברה, להנחות שלה ולפילוסופיה שלה, ולא יתכן כי הפסיכואנאליטיקאן ישאר נייטראלי בשאלות אלה.

יתר על כן, פרום בוחר לו שיטה מוסרית מסוימת, על פיה המוסר זהו חיוביים, יצירה, בריאות וחינוך. האדם הניאורוטי פועל נגד החיים, נגד היצירה והשמחה, ואילו האדם הבריא מאשר יום את חינוכיותו הוא, מחזק ומפתח את מעמדו בחיים, יוצר ובונה ערכים בתוך מערכת החברה. משום כך סבור פרום כי האיש הניאורוטי פועל נגד יסודות המוסר משום שמעשיו פוגעים ביסודות היצירה, האהבה והחיים.

פרום שולל את ההשקפה הפסימית של פרויד על יצר האהבה ויצר השנאה, יצר החיים, ויצר המוות. לפי דעתו המצוות המוסריות מושכות כל לב, וההתנהגות ההוגנת והאמיצה, ומעשה צדק מהווים שכר מאליה, והנסות המוסריות נטועות עמוק בלב כל אדם.

מחלה ובריאות שוות בעיניו של פרום לצדק ורשע, והפסיכואנאליטיקן חייב להשיב את האיש החולה אל הדרך הישרה. פרום מאמין אמונה שלמה כי יצר האדם טוב מנעוריו, ודי "להסיר מכשולים", כדי להשיב את האיש למוטב.

אופטימיות זאת עומדת בניגוד חריף להשקפותיו של פרויד, הרואה באדם שני כוחות יצריים, גם אהבה וגם שנאה, ורואה צורך לרסן את שני הכוחות גם יחד על ידי החברה והתרבות.

הערות ביקורתיות

תורתו של פרום מושכת את הלב, אך רבות ההשגות של השכל הביקרתי. עובדותיו ההיסטוריות של פרום נושאות אופי של אידיאליזציה של עבר; על כל פנים, איש יהודי לא יוכל להסכים לתיאור ימי הביניים בתור תקופת השקט והבטחון הנפשי... שנים רבות לפני פרום, הפילוסוף האנארכיסטי פטר קרופוטקין⁸ תיאר תיאור מרהיב את "הגילדיות" ואת "הערים החפשיות" של ימי הביניים. ואם כי תיאורו זה יותר קרוב למציאות מתיאורו של פרום, הרי יש להזכיר לשניהם כי "משטר של צדק" בקרב הבורת שודדים אינו ראוי לשם משטר של צדק. בימי הביניים רבו מעשי העושק והחמס, ודם יהודים (וגם כופרים נוצרים) רווה את האדמה. כלום יש יסוד לומר, כי המשטר הפאודאלי נטע הרגשת בטחון? ואיה המלחמות, הרדיפות, האמונות התפלות, מעשי כשפים, עריצות ועלילות דם?

רעיונו של פרום על חקירות פסיכולוגיות בהיסטוריה זהו רעיון יפה, אך פרום לא הצליח להביא הוכחה מספקת להסברים שהביא. כן תורת האישיות

8) Fromm, E., *Man for Himself*, Rinehart, 1947, p. 217.

9) קרופוטקין, פ. העזרה ההודית, תל אביב, הוצאת "חברה".

שלו, המושפעת משפראנגר¹⁰, אינה מבוססת כהלכה מבחינה אמפירית. ריבוי הטיפוסים וטיפוסי-המשנה אינו מוצדק מבחינה מיתודולוגית.

יתר על כן, הניגודים הנצחיים של פרום הפילוסוף בין אדם לטבע אינם מהווים יסוד בטוח לאופטימיותו של פרום הפסיכולוג, וההוכחות האמפיריות לכוחות היצירה אינן עולות על ההוכחות להרס...

אפשר להוסיף דברי ביקורת כהנה וכהנה, פרום אינו חוקר מדויק, ואינו מביא הוכחות חותכות לדבריו. השם «פילוסוף-פסיכולוגי» מתאים יותר לפרום מאשר השם «חוקר-פסיכולוגי». פרום שואב מהמקור האמפירי העצום של פסיכואנאליזה. הוא עצמו עוסק בה, ועוסק בה בבקיאיות רבה. בספריו אין הוא מנסה להוסיף לבנה על לבנה ולהתקדם צעד אחרי צעד, כיאה לחוקר במדע אמפירי. פרום מנסה לכבוש את האמת כולה בבת אחת, בתפיסה מעמיקה וחודרת אחת. לא יפלא איפוא, כי תורתו חובקת זרועות עולם, אך יסודותיה אינם בטוחים כלל וכלל.

אפס רבה חשיבותה של התורה הזאת בדרך בה בחר לו פרום. פרום מעורר את הפסיכולוגים והמחנכים להתרחק מהפראגמאטיזם הצר והביולוגיזם הקורא לנייטראליות מוסרית. פרום שולל בכל חום לבו את הדעה, כי «בין אדם לבהמה מותר – אין», האדם נושא בקרבו את הערכים הנצחיים של המוסר האנושי, שהריהו המוסר של היהדות. פרום אינו יודע הרבה מהיהדות, אך אוהב הוא לצטט ממנה, ואין זה מקרה. הוא מאמין אמונה שלמה בכוחות היוצרים שבאדם, וקורא תגר על הפסימיות המרה של פרויד.

פסיכולוגים, מחנכים ומדריכי הנוער ילמדו הרבה מפרום. אפשר יתחו באיזמל הביקורת כמה וכמה מהשגותיו, ויסייגו לעתים קרובות. אך בוודאי ובוודאי יושפעו מהאורה המיוחדת השורה על פני ספריו והמרחפת מעל כל כתביו. ואפשר ילמדו ממנו, כי אין להעתיק את חוקי הטבע בפשטותם על חיי האדם ואין לשכוח כי האדם משכמו ומעלה מהטבע, כאמור: בצלם אלהים נברא האדם.

10) Spranger, E., *Lebensformen*.